

DPN 6403

Title : तत्त्वानुसंधान / TATTVĀNUSANDHĀNA

Run. No. 7094

Cat. No.

Micro. No.

Subject Vedānta

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt.- New. / Maith.- New. / New.- Nep. /

Size in cms. 28.5 x 14

Folios 17 Lines (in a page) 9

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator सरस्वतीमुनि Sarasvatī muni Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thiyasaphu /

Both side is yellow

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

इति श्री परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वती पूज्यपादशिष्य-
भगवन्महादेव सरस्वतीमुनिविरचितं तत्त्वानुसंधानं समाप्तम् ॥

ॐ नमः॥ श्रोत्रमाकाश इत्यादि श्रुतेः॥ आकाशादीनां सान्निध्यं शोभ्यते॥ कारणमुत्पद्यते तत्संब-
ल्यनिश्चयाभिमानात्संघातरूपवृत्तिभेदाच्चतुर्विधम्॥ मनोबुद्धिरहंकारश्चित्रं वेति चतुष्टयम्॥
मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयस्तपिणी॥ अभिमानात्मकस्तदहंकारः प्रकीर्तितः॥ अनुसंधानरूपं च-
मिधीयते॥ इति वार्तिकवचनात्॥ पूर्वोक्ताकाशादिराजसांशोभ्यो व्यस्तेभ्यः कर्मेन्द्रियाणि समुत्पद्यन्ते-
काशराजसांशाद्या गुण्यन्ते॥ राजसांशाद्ब्रह्मसौतेजसो राजसाशात्पादौ॥ आपो राजसांशाद्गुण्यन्ते॥
विहीराजसांशात्पादौ॥ आकाशादिराजसांशोभ्यो मिलितेभ्यः प्राण उत्पद्यते॥ सोऽपि वृत्तिभेदात्पञ्च-
गमनवोन्नासाग्रवर्ती प्र-
वर्ती व्यानः॥ दुर्ध्वगमनवा-
मानः॥ वाक्पाणिपादपा-
मनवान्याद्यादि स्यात्तवर्ती अपानः विष्वक्गमनवोन्स-
वर्ती स-
क्रमेणोत्पादि श्रुतेः॥ अन्नमयः प्राणमयः म-

तत्त्वानु-

४

जोमयः विज्ञानमयानंदः ॥ कोशः ॥ वात्रैवा ॥ तदवश्यमारुह्य तदशरीरमनमयकोशः ॥ तदवश्यं
शरीरकोशत्रयात्मकः ॥ कर्तृत्वसहितः प्राणः प्राणमयकोशः ज्ञानेन्द्रियैः सहितमनः ॥ तदवश्यं
ज्ञानेन्द्रियैः सहितबुद्धिः ॥ तदवश्यं ॥ अयमेव कर्तृत्वोपाधिः विज्ञानं यत्तत्तत्तुनेकमनः ॥ तदवश्यं
पितृत्वादिश्रुतेः ॥ अंतःकरणं ॥ तत्त्वहृत्तिर्विविधानिश्चयवृत्तिः सुखाकारावृत्तिश्चेति ॥ तिश्चयवृत्तिः
तः करणबुद्धिरित्युच्यते ॥ सुखाकारवृत्तिमयंतःकरणं भोक्तृत्वोपाधिः तस्य प्रियमेव शरीरमोदोद
णः पक्षः प्रमोदोदतरः पक्षः आनन्दः आत्मावस्थपुच्छं प्रतिष्ठेत्पादिश्रुतेः ॥ अयमेव कारणपर्यंतः ॥
यकोशः केचित्तु अज्ञानमानंदमयकोशंवदति ॥ इदं शूभ्रशरीरं शून्यदशात्मकं लिङ्गादिव
व्यष्टिभेदात् ॥ अपंवीकृतपंचमहाभूततत्कार्यसप्तदशात्मकं लिङ्गं ह मष्टिरित्युच्यते ॥
वैतन्यहिरण्यगर्भ इत्युच्यते प्राणसूत्रात्मेति च ॥ ज्ञानक्रियाशक्तिरित्याद्यापि तत्रात्र

पूर्वोक्तापंवीकृतभूतेभ्यः सर्वव्यापकं लिङ्गशरीरं यथगेवोत्पन्नं ॥ मष्टिरित्युच्यते ॥ सप्तसत्त्वं ना
त्यादिवत्सर्वत्र व्यष्टिभूतसूतत्वमातडं कृतेभ्यः समभवत्सत्त्वं लिङ्गं सर्वात्मकं महदिनि ॥ केचित्तु कर्तृत्वा
शरीरसमुदायः समाहार इति वदन्ति प्रत्येकं लिङ्गशरीरं भूते ॥ वक्षित्वनामव्यक्तिवद्वा दत्तत्वात् ॥ एतदपहित
तत्त्वतैजस इत्युच्यते ॥ ते जोमयांतःकरणोपाधित्वात् ॥ सामान्यविशेषयोरिव जातिव्यक्तोरिव सप्तमष्टिव
ज्ञादात्प्राणपुण्यगमात्तदपहितयोस्तैजससूत्रात्मनोरपितादात्म्यम् ॥ एतदेव सूत्रमशरीरमविज्ञानं ॥
कर्मसहितं प्रपञ्चकाममुच्यते ॥ ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं ॥ अंतःकरणवत्तुल्यं प्राणं ॥ तदवश्यं
सतसूत्रमपंचकम् ॥ अतिप्रसक्तं ॥ कर्मवैतान्यकौ ॥ तत्र कार्यविद्यादृष्ट्या सायतुर्विधा ॥ अनित्यं ॥ अशु
बौध्दविबुद्धिः असुखे सुखद्वयं ॥ अनात्मन्यात्मबुद्धिश्चेति ॥ तदुक्तम् ॥ अनित्याशुविदुःखानात्ममुनेत्यशुवि
सुखात्मस्यातिरविद्येति ॥ ॥ अथार्थः ॥ ॥ नो ब्रह्मलोकादिसंसारफलेनित्यबुद्धिरेकाविद्यादृष्ट्या

[illegible]

सर्वपाशैरित्यादिश्रुतेः॥ पाशं पंचक्रैशैरित्यर्थः॥ तिस्रस्तु त्वत्प्राप्तं ॥ ५ ॥ अस्मदशरीरोत्पत्तिरिति पिता ॥
तानि स्थूलभूतानि॥ पंचीकरणं तु पूर्वोक्तानामाकाशादीनां तामसां शाखा ॥ एकैकं तन्निधातिभज्यतत्रैवं वा
स्वांशं परित्यज्यतरोशेषो योजनमुतासां त्रिहृत्त्रिहृत्त्रिहृत्त्रिहृत्करवाणीति त्रिहृत्कराः श्रुतेः पंचीकरणं तां
त्वात्पंचीकरणं प्रामाणिकमेव॥ वैशेष्यान्तद्वा दस्य द्वादश इति न्यायेन स्वांशं मध्यमत्वात् द्वादशव्यपदेशोऽपि स
॥ एवं च सति आकाशेशब्दो भिव्यज्यते॥ वायौ शब्दस्य श्रौतेऽतिशयस्य शरीररूपाणि जलेशब्दस्य शरीरपरस
सृष्टिर्वायुशब्दस्य शरीरं सगंधाद्यु॥ तथा पंचीकृतसृष्टिव्यवस्थायां तु त्वत्पत्तदन्तर्वर्तिनो काष्ठजुष्टं वा
तात्मकः शरीररूपाः शब्दाः सन्तर्वर्ति सृष्टिर्वायोषध्याः शोषध्याः शोषध्याभ्यां न पितृभ्यां मुनिभ्यां च
मरेतः शोणितश्चातस्थूल ॥ ६ ॥ तुल्यं नमस्तु त्विधं॥ जरायुजमंडजं स्वेदजमुद्भिजं वेति॥ तत्र मनुष्यादि
विजं जरायुजं पशुपक्षिपुंशदशरीरमण्डजं मयूकादिशरीरं स्वेदजं॥ तृणागुल्मादिशरीरमुद्भिजम्॥ उक्तं स्थूलं

परितेनैतत्वं न खंडैतन्मंतप्रायः विद्वदेषु पदेन च विद्वदेषु समाने तत्पदवाक्यार्थो भवति वि
विक्तमखंडैतन्मंतपदलभार्थो भवति। अविद्याविद्वदेषु तत्पदवाक्यार्थो भवति। अविद्याविद्वदेषु
चैतन्मंतत्रयंतप्रायः पिंडवदविवेक्तमेकत्वेनावभासमानत्वं पदवाक्यार्थो भवति। अविद्याविद्वदेषु
तन्मंतपदलभार्थो भवति। एतौ लभ्यार्थावुपादाय संबंधत्रये सहिते तत्पदवाक्यार्थो भवति। अविद्याविद्वदेषु
स्वार्थबोधकं भवति। संबंधत्रयनुपदयोः सामानाधिकरण्यसम्यक्ताविकारणार्थाभेदप्रवृत्तिः
विज्ञानोमेकस्मिन्मंतत्रये विद्वदेषु यथा सोमं देवदत्त इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकशब्दस्य
तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकशब्दस्यैकस्मिन् देवदत्तपिण्डे विद्वदेषु सामानाधिकरण्योपदार्थयो
र्विशेषणविशेष्यभावो यथा तत्रैवं स शब्दार्थकालविशिष्टयं शब्दार्थैतत्कालविशिष्टयोरन्यो
भेदव्यावर्तकतया विद्वदेषु तत्रैवं स इति। पदयोरर्थयोर्भावविरुद्धवाक्यार्थेन लभ्य
धराभावोपपन्नैव सोमं मित्यादिवाक्ये शब्दाय शब्दयोस्तदर्थयोर्वो विरुद्धदेवदत्तपिण्डेन वा

तत्त्वानु
ह

कार्थेन सह न भवत्यलक्षणा भावः॥ तथा तत्त्वमस्यादिवाक्ये तत्त्वपदयोः परोक्षत्वा परोक्षत्वविशिष्टेश्वरजी
वदात्र कयो रखंडवैतन्येतात्पर्योक्तानि सान्नाधिकरणानि तथा तत्त्वपदार्थयोरीश्वरजीवयो रन्यभे
दव्यावर्तकतया यत्त्वमसि त्वंतदसीति विशेषणविशेष्यभावः॥ तथा तत्त्वपदयोस्तदयोस्तर्वाकारे
थेन विरुद्धाखंडवैतन्येन विरुद्धांशत्यागनेन भवत्यलक्षणा भावः॥ तदुक्तं- सामानाधिकरण्यं विशेषणवि
शेष्यतालभ्यलक्षणाभावश्च पदार्थः प्रत्यगात्मनामिति। अस्मात्कार्थस्य तत्त्वस्य तदभिप्रायेणावाकावृत्ता
प्रकृता तत्त्वमस्यादिवाक्यं यदादात्म्यप्रतिपादनो-लभ्यौ तत्त्वपदार्थोदाहरणाय प्रवर्तते इति तादात्म्य
प्रतिपादने अखंडस्वरूपप्रतिपादन इत्यर्थः॥ तत्कालविशिष्टैतत्कालविशिष्टयो र्यो विरुद्धांशस्तद्विना
ससर्गस्य वा विशिष्टस्य वा विशिष्टैकस्य वा प्रत्यक्षादिविरुद्धस्वरूपेण तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वा
योगात् अखंडत्वेनामविजातीयसजातीयस्वगतं अस्मत्त्वं तत्त्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य क

गुरुः
ह

मितत्वेन मिथ्यात्वात्। विजातीयभेदभ्रान्त्याजिह्वारमात्मनोरत्यन्तैक्यत्वात् सजातीयभेदभ्रान्त्या॥
एकरसत्वात्। स्वप्नभेदभ्रान्त्या। अथवा त्रिविधपरिच्छेदभ्रान्त्या अखंडत्वमविभक्त्यादे। परिच्छेदभ्र
न्यत्वं नित्यत्वात्कालपरिच्छेदभ्रान्त्या। सर्वात्मकत्वात्कालपरिच्छेदभ्रान्त्या। वेदाहरे नजरं पुराणी। सर्व
त्वात् सर्वगतं विभुत्वादिभ्रान्तेः। यदा अपर्यायाऽनेकशब्दप्रकाशित्वे सति अविशिष्टत्वमखंडत्वं
इत्यं अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितं॥ एकं वेदांतनिश्चाता भस्मं इति चेदिरे इति। एकं
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखंडाघराभज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरानंदावाप्तिश्चानुक्तं॥ प्रत्यक् बोधो यसा
त्तानि सोऽद्यानन्दलक्षणाः॥ अद्यानन्दरूपश्च प्रत्यक् बोधे कलभराः॥ इत्थमन्योन्यातादात्म्यप्रतिपा
दित्वं दामवेत्त॥ अव्यक्तं मर्थस्य व्यावर्तनं न दैवहि॥ तदर्थस्य परोक्षं वयं वं किं नतः श्रुताः॥ पूर्णानंद
करूपेण प्रत्यक् बोधो वतिष्ठते॥ इत्युक्त्योन्यातादात्म्यप्रतिपादित्वं॥ अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवाहमस्मि। इत्यखंडा

नारद उवाच ॥ तदा ह्यस्याः शान्तेति वदन्त्येवमपरोक्षत्वादीनां निवृत्तत्वात्प्रगात्मनोऽखंजनं दस्वरूपावलि
 निर्भवति इति श्रुत्वा तत्पर्यायार्थः ॥ इति श्रीतन्त्रानुसंगाने प्रथमपरिच्छेदः ॥ ॥ हृत्त्रिर्नामविषय
 दैतन्याभिव्यंजकोऽकारणस्तानयोः परिणामविशेषः ॥ अथ भवजकत्वं अपरोक्षव्यवहारजन
 कत्वं कत्वम् ॥ परिणामो नाम उपादानसमसत्त्वोऽन्यथा भवः ॥ उपादाननयमसत्त्वो
 कोऽन्यथा भावो विवर्त इति परिणामविवर्तयोर्भेदः ॥ हृत्त्रिसंसादानांतःकरणसत्तापेक्षया परि
 मः दैतन्यापेक्षया विवर्त इति न सिद्धांतविरोधः ॥ इति दत्तानं भः कुरुतः करणं न दत्तं नैतन्नमो न दत्तं
 तेत्यादिश्रुत्यांतःकरणस्य कार्यद्वयत्वेन साहचर्यतया परिणामिकोपपत्तिः ॥ सावहृत्त्रिर्द्विविध
 प्रमा प्रमा भेदात् ॥ तत्रैवं हृत्त्रिर्द्वितीया ॥ प्रमा सा ॥ इति ॥ ईश्वराश्रया जीवाश्रया ये
 ति ॥ तत्र ईश्वराश्रयपर्यायं त्रहव्यविषयाका ॥ इति ॥ तत्रैवं हृत्त्रिर्द्वितीया ॥ प्रमा सा ॥ इति ॥

३६
 १०

स्पां प्रजाययेत्यादिभूतेः ॥ अनधिगता कथितविषयाका ॥ तः करणं हृत्त्रिर्प्रतिविदितीकाश्रयाद्विती
 यो ॥ ब्रह्मात्मैका प्रमाया सत्तात्वात्ता संभवः ॥ प्रपंचस्य संसारदशायां वाधितत्वात्तत्प्रमाया ताव्याधि
 श्रुक्तिरजतादेशांतव्यसक्ता कल्पेन सत्ता कत्वा भावा नानि व्या ॥ प्रमा तत्करणं प्रमा सा ॥ इति ॥
 या प्रमाद्विविधा ॥ पारमार्थिकी व्यावहारिकी चेति ॥ तत्र तत्त्वमस्यापि वाक्यजन्या पारमार्थिकी ॥ सावति
 रूपिता भूते निरूपयिष्यते ॥ प्रपंचप्रमा व्यावहारिकी सावधिविधा ॥ प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दा
 र्था ॥ प्रभावप्रमा भेदात् ॥ तत्र विषयदैतन्याभिन्नप्रमाया चैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा ॥ तथा हि ॥ एकमे
 व चैतन्यमुपाधिभेदाद्बहुविधम् ॥ प्रमातृचैतन्यं प्रमाणा चैतन्यं विषये चैतन्यं फलचैतन्यं चेति
 तत्रांतःकरणविशिष्टं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं ॥ अंतःकरणवत्त्ववच्छिन्नं चैतन्यं दृष्टवच्छिन्नं चै
 तन्यं ॥ अंतःकरणवत्त्ववच्छिन्नं चैतन्यं फलचैतन्यं ॥ तत्र हृत्त्रिविषययोर्गुणपदेकदेशा

न. व. ७.

१३

संज्ञात्वात्। परमान्नवत्। अत्र जीवः परस्मान्नभिद्यते इति प्रतिज्ञा। सच्चिदानंदलक्षणात्वादिनिर्देशः ३५ मेव
 लिंगमुच्यते। यः सच्चिदानंदलक्षणात् परस्मान्नभिद्यते यथा परमात्मेत्युदाहरणम्। अहमिति अहमि
 कदाप्यप्रियो न भवामित्यनुभवो जीवस्य सच्चिदानंदलक्षणात्। अतो न हंतुमिति ॥ सात्त्विकान् मनसं तत्र
 ह्यः आनन्दो ब्रह्मेति विज्ञानी यादित्यादि श्रीत्यावस्थायाः सच्चिदानंदलक्षणात् ॥ अतो न हंतुमिति ॥ ३६
 गुरुमुखाद्युतवेदांतसो धितत्वं पदार्थस्य स्वस्मिन् सच्चिदानंदलक्षणादर्शनादहं ब्रह्मेति ब्रह्माभिन्नानुमिति
 रूप्यद्यते। न चोपनिषदस्य ब्रह्मैकस्यानुमानगम्यता उपपत्तिः संतव्य इति मतं विधानात्। वेदांतस्य
 कारित्वेनानुमानप्राप्त्या स्वोक्त्या तत्र परार्थानुमितिरूप्योपदेशो नोपपद्यते ॥ व्याप्यदर्शितः ॥
 एवं ब्रह्मवतिरिव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमाध्यातुमिति ॥ सात्त्विकमिहेतुमिरूप्यद्यते ॥ मिथ्यात्वं नामानिर्देश
 नीयत्वं। दृश्यत्वं नाम वैतन्यविषयत्वं ॥ अतो न ब्रह्म ॥ अतो नानुमानमन्वपिरूपमेकमे

३५ः
१२

वननुकेवलान्वपि। अस्मिन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मनिर्देशः। तत्राप्रतियोगित्वेन तदप्रतियो
 गित्वरूपकेवलान्वयित्वस्याप्रसिद्धेः ॥ नाप्यव्यतिरेकि साधनेन साध्यानुमितौ साध्याभावव्याप्तिस्तान
 स्यानुपयोगात्। न च व्यप्याप्तिमविशेषः साध्यप्रमार्थपत्तिप्रमाणद्वितिवशते ॥ सादृश्यप्रतितिरू
 पमिति ॥ गोसदृशी गवय इति ॥ वाक्यकरणिका प्रमाणादौ ॥ आकांक्षा योग्यता सन्निधिमत्त्वं ॥ सुदाय
 वाक्यमात्रं न्यानुपपत्तिरकांक्षा वाक्यार्थावाधो योग्यता ॥ अविलंबेनोच्चारणं सन्निधिः। अमुत्पन्न
 स्य संगतिगृहाभावानवाक्यार्थः प्रमा। यदपदार्थयोः स्मर्यमारकभावः संबंध इति यावत्। साद्विविधा। श
 क्तिर्लक्षणावेति। शक्तिर्नाम मुखव्यावृत्तिः ॥ पदपदार्थयोर्वाक्यवाचकभावः संबंध इति यावत्। साद्वि
 विधा। योगोरुतिश्चेति। अवयवशक्तिर्योगः। यथा पादकादिपदानां ॥ रूढिः समुदायशक्तिः। यथा
 यददिपदानां। साव्यवहारादिना गृह्यते। तथा हि उन्नमब्रह्मस्य पठमानय इति वाक्यश्रवणानंत

म. ३. १३

रमयमवृद्धः प्रवेतते-वालः इति त्रिंशत्तानमनुमिनोति। इयं प्रवृत्तिर्ज्ञानसाध्या प्रवृत्तिर्ज्ञाना। मदीयं ह
 त्रिवत् इति ज्ञानमनुमयतमनुभायतस्य च वाक्यजन्यत्वमनुमिनोति। इदं ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमात्रं
 कानयव्यतिरेकानुविधादित्वात्॥ दंडजन्यघटादिवदित्मनंतरमावापोद्वापोद्वापाभ्यां द्वापदस्य व
 घटव्यक्तौ शक्तिमवधारयति। सावशक्तिः पदार्थ इति नैयायिकाः कार्यान्वित इति मीमांसकाः भक्ति
 त इति वेदांतिनः। एवं वा करणदिनापि शक्तिर्गृह्यते। उक्तं वा शक्तिग्रहं व्याकरणोपमात् कोशात्
 वाक्याद्यवहारतश्चावाक्यस्य शब्दादिवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति॥ ॥ लक्ष
 णशब्दासंबंधः साद्विविधाः केवललक्षणलभितलभणवेति। केवलान्विविधानहल्लक्षण
 नहल्लक्षणजहदजहल्लक्षणवेति॥ शकार्थपरित्यागेन तत्संबंधार्थत्ररेवतिर्नहल्लक्षण
 यथा॥ गंगायां घोषः प्रतिवसतीति अत्र गंगापदस्य मीरेलक्षणं शब्दार्थपरित्यागेन न तत्संबंध

गुरुः
१३

अर्थान्तिरेव त्रिजहल्लक्षणं यथा-मंदाः क्रोधातीति अत्रांतपदस्य मंदत्वेऽप्युक्तपेषु शकौकदेशपरित्या
 गेन एकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणं। इयेमेव भागलक्षणेन नुक्तं यथा-। यंदेवदत्त इत्यत्र सोऽपि मिति प
 दयोः केवलदेवत्रपिडो॥ यथावा तेत्वमसीत्यत्र तत्त्वंपदयोरखंडवैतनो। शब्दपरंपरासंबंधो लभितल
 भणः॥ यथा हि रेफपदस्य मधुकरैः गौरपपिलभितलभणौ वा॥ एवं व्युत्पन्नस्य गृहीतसंगतिकवाक्यात्
 वाक्यार्थप्रमोक्षत्रौ। आकांशायोग्यता आसतिस्तात्पर्यज्ञानं वेति चत्वारि कारणानि। आकांशायोग्यते
 निरूपितेशक्ति लक्षणमंतरसंबंधो नाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासतितात्पर्यश्चाद्विविध
 म्। वक्तृतात्पर्यं शब्दतात्पर्यं वेति॥ पुरुषाभिप्रायो वक्तृतात्पर्यं मत्तज्ञानेन कारणमज्ञानदभावेति व्यु
 त्पन्नवाक्याद्वाक्यार्थज्ञानदर्शनात्। तदितरप्रतीतिमात्रेऽप्यनुच्चारितत्वे सति तदर्थप्रतीतिजननदे
 यत्वं शब्दतात्पर्यं। तद्वषट्पि धैर्लिङ्गैर्निश्चीयते श्रीयमावेदैर्लिङ्गानि नुदर्शिताति-उपक्रमोपसंहार

तथा

५४

भासो पूर्वताफलं नार्थवादोपपत्तीवलीगतात्पर्यनिर्णयै इति॥ अस्मार्थः॥ प्रकरणप्रतिपाद्यस्य
तीयवस्तुन आद्यंतयोः प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहारौ यथाच्छांदोग्येषां देवसौम्येदमग्रभासोऽयं कर्म
वादितीयं ब्रह्मस्वदादिदं सर्वमित्युपक्रमोपसंहारौ आद्यंतयोः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनः पुनः प्रति
पादनमभासः॥ यथातत्रैव न वक्तव्यो भासः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य नानांतरविषयता पूर्वता यथातत्रै
वादितीयवस्तुनोमानांतरविषयता प्रकरणप्रतिपाद्यस्य श्रूयमातज्ज्ञानात्तत्प्राप्तिप्रयोजनं फलमाद
यतत्रैवाकार्यवान् पुरुषो वेदतस्य तावदेव यिरं यावन्नविमोक्षेथसंपत्त्यत इत्यदितीयवस्तुनाना
त्प्राप्तिः फलं॥ प्रकरणाप्रतिपाद्यस्य प्रशंसनमर्थवादः॥ यथातत्रैवैनाश्रितं भवत्यतः तत्र विना
तद्विज्ञानमित्यदितीयवस्तुप्रशंसनप्रतिपाद्यस्य दृष्टान्तः॥ प्रतिपादनमुपपत्तिः॥ यथातत्रैवांसौ स्पेक
नमिति शैव सर्वमन्मयेदितांतस्याद्याचारंभारोविकारं नान्येयंमहि केनेन तस्यमित्यादिवाक्यप्रति

गुरु

५४

पादितमदादिदृष्टान्तैतद्वितीयवस्तुप्रतिपादनम्॥ एवंषड्विधात्पर्यलिख्यं तत्तानांमद्वितीये ब्रह्मणि
तात्पर्यनिर्णयः॥ इदमेव श्रवणमित्युच्यते॥ ॥ श्रुतस्यार्थोपपत्तिस्त्विनमननं॥ विज्ञातापदस्य
निरस्कारेण सजातीयप्रवाहीकरणां निदिध्यासनमात उक्तं॥ श्रवणशक्तिविषयं निरूपणं युक्तिः श्रवण
मुच्यते बुधैः॥ वस्तुतत्त्वविषयनिरूपणं युक्तितो मननमित्युदीर्यते॥ वेतसस्तु विदवशेषतामथ ध्यान
मित्यभिवदंति वैदिकाः॥ अंतरंगमिदं मिथमीरितं तत्कुरु परमात्मवद्वये इति॥ इदं श्रवणमयं साध
नपन्नस्य सत्यासिमोक्षानं प्रत्यंतरंगसाधनम्॥ आत्मवारेऽष्टव्यः श्रोतव्यो मनव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादि श्रुतेः॥ साधनानि त्रित्यानि त्रयवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः॥ इहामदमादिषट्कसं
पसुमुश्मत्वं वेद्ये वंरूपाणि॥ परीक्ष्य लोकान्कर्मवितान्ब्राह्मणो निर्वेदमापन्नो नास्य कृतः कृतेन
तद्विज्ञानार्थं सङ्कुरुमेवाभिगच्छेत्समित्यादिः॥ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥ कश्चिदीरः प्रत्यगात्मानमैश

तस्मात्तत्त्ववक्ष्यते तत्त्वभिन्नं शातोदांतऽपरतस्तितिः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीत्य-
 दिश्रुतिः श्रौतं धर्मं साधनसम्पन्नस्यासन्त्यासाधिकारः ॥ विहितानां कर्मणां विधिनापरित्यागः स-
 मः ॥ सववैराग्यं हेतुकः ॥ यदहरेव विरज्येत दहरेव प्रव्रजेदित्यादिश्रुतेः ॥ वैराग्यं परमेतत्पमोक्षपरमो-
 वधिः ॥ इति तेश्च ॥ सववैराग्यहेतुकसन्त्यासस्तारज्ये नवतुर्विधः ॥ कटिववद्दकं हंसपरमहंसमे-
 व ॥ दैवविधिः ॥ तत्रापरे चतुर्विधं ॥ यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियत्ववशी ॥ कारभे-
 दात् ॥ तत्राह ॥ तदा देवदेवस्तारमिदमसारमिति तारासारविवेको यतमानवैराग्यम् ॥ विन्नगत-
 दोषाणां तथोक्तत्वात् ॥ पकारतावतोऽपकार इति विविध्या पददोषनिरोधयत्नो व्यतिरेकवैराग्यं वि-
 षयेकासत्वेदिसंनसोऽप्यतिरोधावस्थानमेकेन्द्रियत्ववैराग्यम् ॥ ऐहिककामविषयजिहासा-
 वशीकारवैराग्यमात उक्तम् ॥ द्वातश्चाविकविषयवैत्री ह्यस्य वशी ॥ वैराग्यम् ॥ इति नञि

विषयममंती व्रती व्रतरंवेति ॥ पुत्रदारादिवियोगे धिक् ॥ तस्य सति पुत्राविषयमेवासां दवैराग्यं
 ॥ दवैराग्यम् ॥ अस्मिन् नमनि पुत्रदारादिमास्त्विति ॥ तदविषयजिहासातीव्रम् ॥ पुनरुक्ति-
 राहितब्रह्मलोकादिपर्यंतमास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासातीव्रतरम् ॥ तत्र मंदवैराग्ये सन्त्य-
 धिकार एव नास्ति ॥ यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु ॥ तदैव विन्यसेद्विद्वान्नान्यथापतितो भवे-
 दिति स्मरणात् ॥ तीव्रवैराग्ये सति ॥ यात्राशुशौक्यवधिकारः ॥ तच्छौक्यवद्दकमन्यासाधिकारः
 ति व्रतरवैराग्ये सति हंससंन्यासाधिकारः ॥ एते सन्त्यासास्त्रयः ॥ एतेषामावारासृतो प्रसिद्धा द्वितीयं वैरा-
 ग्यं तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतल्यामिति लभितं ॥ तस्मिन् परवैराग्ये सति मुमुक्षोः परमहंससन्त्यासा-
 धिकारः ॥ सवपरमहंसो धिवितं ॥ विविधिख्यासन्त्यासो विधत्सन्त्यासश्चेति ॥ साधनसम्पन्नेन तत्त्व-
 ज्ञानमुद्दिश्य क्रियमाणाः सन्त्यासो विविदिषा सन्त्यासः ॥ एवमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छतः प्रव्रजन्तीत्या-

दिभुतिस्तत्रप्रमाणम्। सवद्विविधः। जन्मापादककर्मत्यागात्मकः। प्रैषोच्चारणपूर्वकंदउच्चारणतया
 श्रमरूपश्चेति। नकर्मणानप्रजयानधनेनत्यागेनैकेनामृतत्वमानपुरित्यादिश्रुतिराद्येमानम्॥
 विस्तृतस्पृहस्यादेः प्रवलनिमित्तवशेनसंन्यसनप्रतिबंधेआद्यसत्यासेधिकारः॥ अत्रस्त्रीणामप्य
 धिकारः॥ जनकादिनोमैत्रीयेयभृतीनांतत्त्वविदांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोपलंभात्। द्वितीयेदंउमा
 ह्यदनंकौपीनगृहीयादेषंविसृजेत्. संसारमेवतिसारंइहिसारदिदधया॥ प्रव्रजंत्यक्ताद्याहाः परं
 वैराग्यमाश्रिताः इत्यादिवचनातिप्रमाणानिगृहस्याश्रमादौकृतश्रवणादिभिरुत्पन्नब्रह्माभाक्
 रेणगृहस्यादिनादिभिर्नविन्नस्पृहविश्रान्तलभराजीवनमुक्तिमुदिश्यक्रियमाणाः सत्यासौविहत्स
 न्यासः। तत्रएतमेवविदित्वा मुनिर्भवति। अथयोगिनां परमहंसानादित्यादिपरमहंसोपनिषत्तय
 दावविदितंतत्परंब्रह्मसनातनं॥ तदैवदंडं संगृह्यसोपवीतं शिवात्तज्जिदित्यादिश्रुतिस्मृतिवचना

गुरुः
 १६

शोहंसोसौयोसौसोहमित्यत्रसशब्देनपरमात्मोच्यते। अहंशब्देनप्रत्यगात्मोच्यते। स्याः सा नाना
 धिकरणपदुह्यात्मैकमुच्यते। ततश्चसोहमित्यस्यपरं कृतोच्चारणोऽऽतिशयोक्तिरिति। नउक्तं
 सकारंवहकारंवलोययित्वाप्रयोजयेत्। संधिपूर्वरूपाख्यंततोसौप्ररावो। सवेदितिततश्च
 तस्यशब्दस्यपरमात्माहमित्यर्थः। सर्वथापिप्ररावजपप्ररावार्थानुसंधानरूपेणईश्वरप्ररा
 धानेनपरमेश्वरानुगृह्यत्समाधित्वाभोभवत्येव॥ एवंसमाध्यासेनांतःकरास्यातिसूक्ष्मतापाद
 नंमनोनाशइत्युच्यते॥ अनेनसूक्ष्मेनमनसात्वंपदलभेसाशात्कृतेमहावाक्येनस्वस्यब्रह्मसाक्षा
 त्कारोभवति। नकेवलंसमाधिनैवब्रह्मसाक्षात्कारः किंतुविवेकेनापिभवति। अंतःकरातदृ
 त्रीनामवभासकोयश्चिदात्मासाशीतस्मिन्साक्षात्कृतेवाक्याद्वह्यसाक्षात्कारः संभवति। तदाह।
 श्रौक्रमौचित्यनाशस्ययोगोसांनं चराचवा॥ योगोऽत्रिनिरोधोहिज्ञानंसम्पगवेशणा॥ असा

अः कस्य विद्योगः कस्य वित्तज्ञाननिश्चयः। प्रकारौ द्यौतया देवो जगाद परमेश्वर इति। ज्ञानं वि
 देकः। तृतीयाध्याये श्रुतियाणि पराराणां कुरित्यारभ्य कामरूपं इरासदमित्यंतेन विवेकं वक्ष्या
 ये योगं वा यत्सां स्यैः प्राप्य ते स्यान्ते न द्यौर्गैरपि गम्यते इति वा सुदेवः सर्वतो भगवान् द्यौ प्रकाशौ
 जगादेति श्लोकार्थः। तदेवं तत्त्वज्ञानवासनाभयमनोनाशाभ्यासा जीवन्मुक्तिः सिद्धतीति सि
 द्धम्॥ तस्याः जीवन्मुक्तेः पदप्रयोजनानि संति। ज्ञानरभानपो विशं वाद्यभावोऽः खनिवृत्तिः सु
 खाविर्भावश्चेति। तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य उच्यते। पुनः संशयविपर्यया नृत्य त्रितीया नरभा
 ॥ तथा हि ॥ ज्ञानिनां श्रुकराद्यवनिदाघादीनामिवाः कृतोपासे ततो निनोऽस्मदादेश्चित्रविश्रान्त
 त्पभावा पुनः कदाचित् संशयविपर्ययो संभवेत्तां। अज्ञानवमपि विवंधकौ मोक्षस्यानदाहम
 गवान्। अतश्चाश्रयध्यानभ्रसंशयत्मा विनश्यतीति ततश्च जीवन्मुक्त्यभ्यासो न संभवति।

संशयविपर्ययानि वृत्तिर्ज्ञानरभानामप्रथमप्रयोजनं। तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य उच्यते। पुनः संशयविपर्यया नृत्य त्रितीया नरभा
 साचं हेकाग्रं परमंतपः॥ सत्यायः सर्वधर्मभ्यः। तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य उच्यते। पुनः संशयविपर्यया नृत्य त्रितीया नरभा
 नो जीवन्मुक्तायाः खिलवृत्तीनामनुदयान्तिरंकुशं चित्तकाग्रं संपद्यते तदेव तपः। तदेव ते
 कसंगुहाय भवति। तदुक्तम्॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्य कर्तुमर्हसीति॥ संग्राह्यो न कश्चिद्वि
 धः। विष्णोर्मन्त्रस्तस्य ध्येति। तत्र सन्नार्गवती शिष्ये गुरुपदिष्टमार्गेण श्रवणादिना ब्रह्मसाक्षात्कार
 मुच्यते॥ आश्चर्यवान्मुरुषो वेदः तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेथ संपत्स्यत इति श्रुतेः॥ भक्तौ
 पि ज्ञानिनः पूज्यत्वात्। पादपि नाभीं हं प्राप्नोति। तथा च श्रुतिः। यं यं कामनसा संविभर्त्ति विशुद्धतत्त्व
 कामयते याश्च कामान् दातुं तत्त्वाकं जयततां श्वकामा तस्मादात्मनः स्वर्चयेदुरिकाम इति॥ एत
 ति। पि॥ पदे कोऽप्यविदुः केन गन्तव्यं यते खिलम्॥ तस्मादु ह्यविदेदेयं यदस्ति वस्तु किंच

नैः प्रादितरस्योदिविधः॥ स नार्गवर्तस नार्गवर्तीवेति॥ तत्र स नार्गवर्तीमुक्तस्य सदा स
प्रकृतिं दृष्ट्वा स्वयमपितत्र प्रवर्तते॥ तदा ह भगवान् यद्यदाचरति श्रेष्ठं तत्र देवतये जनः॥ स
यत्तदा सां कुतस्ते लोकस्तत्र प्रवर्तते॥ इति॥ अस्मिन्नार्गवर्तिनो जीवन्मुक्तस्य दृष्टिपाते न
वर्तमानः प्रवर्तते इति॥ तथा यस्मृतिः॥ यस्यानुभवयर्थता बुद्धिस्तत्र प्रवर्तते॥ तद्दृष्टिगोच
राः तदेतत्प्रवर्तते सर्वं त्विषैरिति॥ द्वेष्टारस्तृणानि नोऽप्युद्धृतं संभावितं गृह्णाति॥ तथा वक्त
ति॥ तत्स्वप्नप्रायायमुपपत्तिमुद्दहः साधु कृत्यं द्विषंतः पापकृत्यमिति एवं जीवन्मुक्तस्य तपो न
कस्य ग्रहाय भवतीति॥ तपो नाम द्वितीयं प्रयोजनं॥ जीवन्मुक्तस्य मुत्थानदशायामसत्कृत्यं विधि
श्रवणेन प्राप्तं कृतानि कृत्यानि दृष्ट्वा शान्तायावपि विदुः सत्कृत्यानि संवादेन भवन्ति॥ तथा
सांवाचयंत्यनिश्चाननुमोदाग्रहे वदन्॥ अतोऽप्युत्थानमुत्थानं न भवति इति विदुः

योजनम्। एवं स्वरूपप्रमाणसाधनफलनिरूपणौ द्विधामुक्तिर्निरूपिता। तस्माद्ब्रह्मविदजीवन्मुक्तः
 भोगेन प्रारब्धकर्मणि भीरो वर्तमानस्पीरयाते। एवं डैकरसब्रह्मानंदात्मनावतिष्ठते। न तस्य प्राणा उ
 त्क्रामन्ति अत्रैवं समलीयन्ते ब्रह्मैव सत्। ब्रह्माप्येति। ब्रह्म विदुर्ब्रह्मैव भवति। विभेदजनके ज्ञानेनाश
 मात्यनिकंगते॥ आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसतः ककारिष्यति। स ज्ञावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मा
 नः॥ भवत्यनेदाभेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेदित्यादि श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः भगवावस्तु त्रकारोप
 हा अस्मिन् तस्य च तद्योगं शास्त्रीति तस्मादहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानादुक्तमाव
 त्तक्षणो मोक्षो भवतीति सिद्धम्। न स पुनरावर्तते। तदुक्त्यस्तदात्मानस्तत्परायणात्। गच्छेत्
 नरावृत्तिज्ञाननिर्वृतकल्मषाः॥ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः॥ ॥ श्रीमत्त्वयं प्रकाशाखगुरुणा
 करुणावशात्॥ उपदिष्टं परात्मैवातत्त्वावेदितं मया ब्रह्मेश्वरव्यक्तं तस्मादेव स्वस्वार्थका

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ इति श्रीपरमहंसारिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयंप्रकाशानंदसरस्वतीप्रप्य
मादश्रीमत्तन्महादेवसरस्वतीमुनिविरचिते तत्त्वानुसंधाने समाप्तम् ॥ ॥ शुभम् ॥
॥ शुभम् ॥ ॥ शुभम् ॥ ॥ शुभम् ॥ ॥ शुभम् ॥

॥ श्री ॥
॥ ॥